
प्रकरण दुसरे

प्रादेशिकतेचा वाङ्मयीन विचार

प्रकरण दुसरे

प्रादेशिकतेचा वाङ्मयीन विचार

प्रादेशिकतेचा प्राथमिक विचार :-

प्रादेशिकता म्हणजे काय? या गोष्टीचा सामग्र्याने विचार करताना "ग्रामीण" आणि "प्रादेशिक" यांची तुलना करणे क्रमप्राप्त ठरते. कारण "ग्रामीण" आणि "प्रादेशिक" या दोहोंत काहीच फरक नाही असे काहींना वाटते. तर काहीजण या परस्परांत भिन्नत्व असल्याचे सांगतात. या दोन्ही प्रकारच्या काहीशा विभिन्न वैशिष्ट्यांनी युक्त असलेल्या साहित्यामध्ये सम्यस्थळे जरूर आहेत. परंतु या दोहोंना सर्वस्वी एकच मानणे रास्त होणार नाही. म्हणून त्यांच्या स्वरूप वैशिष्ट्यांचा चिकित्सापूर्वक अभ्यास करणे श्रेयस्कर ठरते.

"ग्रामीण" आणि "प्रादेशिक" या दोहोंतील फरक स्पष्ट करताना इंदूमती शेवडे म्हणतात - "ग्रामीण आणि प्रादेशिक यात म्हटला तर व्याप्तीचाच फरक आहे." ¹ परंतु एवढ्यावरूनही या दोहोंतील भेदाची स्पष्ट कल्पनाच येत नाही. त्यामध्ये जी एक सूक्ष्म अशी भेदरेषा आहे, तीवर प्रकाश पडत नाही. ग्रामीण आणि प्रादेशिक यातील भेद समजाऊन घेताना एक गोष्ट घ्यानात येते, ती म्हणजे "प्रादेशिक" व "ग्रामीण" या दोहोंत निश्चित काही बाबतीत साम्य आहे. तरीपण त्या दोन्ही संज्ञा एकच आहेत असे मात्र आपणास म्हणतां येणार नाही. कारण या दोन्ही संज्ञातून प्रतित होणारा गर्भितार्थ सारसाच असत नाही. कदाचित् हे गर्भितार्थ एकमेकांना पूरक ठरतील, फार तर एकमेकांना समांतरही जातील परंतु एकमेकांत पूर्णतः मिसळू शकणार नाहीत, एवढे अगदी निश्चित. म्हणूनच "प्रादेशिक" आणि "ग्रामीण" या दोहोंमध्ये काही प्रमाणात साम्य असले तरी काही बाबतीत भेदही आहेत हे पाहण्यासाठी "प्रादेशिक" आणि "ग्रामीण" या दोहोंचाही विचार करणे योग्य होईल.

मराठीमध्ये "ग्रामीण" या सदरामध्ये समाविष्ट होणा-या साहित्याची निर्मिती सर्वसाधारणपणे 1925 पासून होऊ लागली. त्याही खूप मागे जाऊन, आधीच्या कालखंडातील साहित्यात ग्रामीणत्वाच्या खूणा आपणास तुरळकपणे सापडू शकतातच. ग्रामीण साहित्याच्या जन्मखूणा शोधत-शोधत आपणास 10 व्या 11 व्या शतकापर्यंत साधारणपणे जाता येते. किंबहुना....."महानुभाव गद्यापर्यंत हा शोध मागे नेता येतो." 2 तरी देखील जाणीवपूर्वक ग्रामीण जीवनाचा आविष्कार घडविण्याचा प्रयत्न मराठी साहित्यात ख-या अर्थाने 1925 पासूनच सुरू झाला. ग्रामीण या संदर्भात "पॅस्टोरल पोपट्टी" या शब्दावरून सुचवलेले गोपगीते, किसान गीते वगैरे शब्द याच अर्थी क्वचित वापरण्यात येतात." 3

सुरूवातीला ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडविण्याचा प्रयत्न कवितेतून झाला असला तरी, पुढे कथा आणि कादंबरी या वाङ्मय प्रकारांनी ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडविण्यास सुरूवात केली. आजपर्यंत बरेचशे वाङ्मय "ग्रामीण" या सदराखाली आले आहे. म्हणजे 1925 पासून आजपर्यंतचा कालखंड पाहिला तर 70/72 वर्षांची ही दीर्घ परंपरा या ग्रामीण साहित्याला लाभलेली आहे. .. ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीबरोबरच प्रादेशिक साहित्याच्या निर्मितीला सुरूवात झालेली होती. सर्वसाधारणपणे 1926 ते 28 पासूनच प्रादेशिक साहित्याच्या चित्रणाला खरी सुरूवात झालेली होती. "1930 साली वि.स.सुखटणकरांनी "सहयाद्रीच्या पायथ्याशी" या कथासंग्रहाने मराठीतील प्रादेशिक वाङ्मयाचा आविष्कार केला होता." 4 वास्तविक हा कथासंग्रह 1930 साली प्रसिध्द झाला असला तरी त्याचे लेखन तत्पूर्वीच म्हणजे, 1926 ते 28 या दरम्यानच झाले होते. अर्थातच "ग्रामीण साहित्य" आणि "प्रादेशिक साहित्य" या दोहोंचा उदयकाल एकच आहे असे दिसून येते. तसेच त्यांच्या निर्मितीमागेचे प्रेरणा प्रवाहही एकमेकांत मिसळल्यासारखे असतात. इतकेच काय पण त्यांचे अभिव्यक्ती स्वरूपही एकसारखेच आहे, असेही आढळून येते. तात्पर्य या दोहोंचा उदयकाल, प्रेरणा व त्यांचे अभिव्यक्ती स्वरूप हे एकच आहे, हे या दोहोंतील महत्त्वाचे साम्य आहे. त्या दोहोंतील या मूलभूत साम्यामुळेच वरकरणी दृष्टीक्षेप टाकणारांना "ग्रामीण" व "प्रादेशिक" हे एकच आहे असे वाटले असावे.

"ग्रामीण जीवनाचा शोध लावला तो महात्मा गांधींनी." ⁵ या मतातही सत्यांश आहे. कारण "खेडयाकडे चला" असा गांधीजींनी महामंत्र दिल्यामुळेच ग्रामीण जीवनदर्शनाकडे लेखकांचे विशेष लक्ष गेले. म्हणूनच म.गांधींचा मंत्रघोष हीच ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा ठरते आणि प्रादेशिक साहित्याचीही तीच प्रेरणा ठरते. अर्थात ग्रामीण व प्रादेशिक साहित्याच्या प्रेरणा जवळजवळ एकच आहेत.

\ अभिव्यक्ती स्वरूपाच्या बाबतीत ग्रामीण व प्रादेशिक साहित्य हेच तेवढे एकस्वरूपी होते असे नाही. तर एकूण मध्यवर्ती मराठी साहित्य आणि ग्रामीण साहित्य या दोहोंचे अभिव्यक्ती स्वरूप सुध्दा एकसारखेच होते. 1945 नंतर लिहल्या गेलेल्या ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा मात्र वेगळ्या असल्या तरी या साहित्याचे स्वरूप तत्कालीन मराठी साहित्याच्या स्वरूपासारखेच आहे. तत्कालीन मराठी साहित्य स्वप्नरंजनात्मक, अवास्तव, आणि अतिरंजित स्वरूपाचे होते. आणि तत्कालीन ग्रामीण साहित्यही याच स्वरूपाचे होते. 1945 नंतर मराठी साहित्यात नवसाहित्याचा प्रवाह सुरु झाला. आशय, विषय, अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने मराठी कविता अमूलाग्र बदलली. त्याला कारण यंत्रयुगाची निर्मिती होय. 1943 पासून नव्या जीवनाचा नवा आविष्कार मर्दकरांच्या कवितेत प्रथम आला. स्वप्नरंजनात रमलेली मराठी कविता वास्तवाचा आविष्कार करू लागली.

धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या चार जीवनमुल्यांवर आधारलेले मानवी जीवन हाच मराठी साहित्याचा विषय होता. यंत्रयुगात ही चारही मुल्ये ढासळली. मानव्याचा -हास झाला. यंत्रयुगात माणूस माणूसकीला पारसा झाला. धर्माच्या कल्पना बदलल्या. मोक्षालाही कोणी थारा देईना. अर्थ आणि काम हे दोनच मानवी जीवनाचे आधारस्तंभ झाले. बहिणाबाई चौधरीसारख्या शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या कवयित्रीला देखील बदललेल्या जीवनाचा आविष्कार व्यक्त करावासा वाटला. बहिणाबाई चौधरी या संदर्भात "मानूस" ⁶ या कवितेत म्हणतात, -

"मानसा मानसा - कधी व्हशीन मानूस
लोभासाठी झाला - मानसाचा रे कानूस।"

विषयाची विविधता, अभिव्यक्तीच्या नव्या पध्दती, आशय-विषयात अमूलाग्र बदल, जाणीव-नेणीव, संज्ञाप्रवाह, प्रतिमा, प्रतिमाने, सूक्ष्मता, सखोलता, अर्थपूर्णता, वास्तवता या वैशिष्ट्यांबरोबरच नवकविता उदयाला आली, उत्कर्षाला पोहोचली. व ती सर्वांच्या आवडीचा विषय झाली. हेच परिवर्तन वाङ्मयातील सर्व वाङ्मयप्रकारामध्ये घडून आले. कथेच्या प्रांतात नवकथेला बहर आला. 1945 नंतर कथा ही नवकथा झाली. ती वास्तवाच्या पार्श्वभूमीवर दिमाखाने वावरू लागली. साहित्य व समाज जीवनाचा निकटचा आणि सूक्ष्म संबंध मराठी वाङ्मयाने यथार्थतेने व समर्थपणे व्यक्त केला. ग्रामीण साहित्यातही नेमके तेच घडले. स्वप्नरंजनात रमणारी मराठी ग्रामीण कथा वास्तवाच्या पातळीवर येऊन तिने आपले नवे रूप दाखविले. आणि तिने वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले. 1945 नंतरची ग्रामीण कथा देखील स्वप्नरंजनातून वास्तवात उतरली. ही नवकथा आशय, विषय, अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने अमूलाग्र बदलली. ग्रामीण जीवनातले अस्सल सत्व शोधण्याकडे ग्रामीण साहित्य झेपाऊ लागले. आणि इथूनच स-या अर्थाने ग्रामीण साहित्य हे मध्यवर्ती मराठी साहित्यापासून वेगळे ठरताना दिसले. खरे तर ग्रामीण साहित्य हे मध्यवर्ती मराठी साहित्यापासून आपल्या स्वतःच्या अशा विभिन्न जीवनाशयामुळे आणि जीवनजाणीवांमुळे, वेगळे ठरले हे खरे. परंतु "ग्रामीण" आणि "प्रादेशिक" हे परस्परान्हून भिन्न? की एकच? याबाबत मात्र गोंधळाची स्थिती निर्माण झालेली दिसते.

आज "ग्रामीण" आणि "प्रादेशिक" साहित्याच्या निर्मितीला जाणीवपूर्वक प्रारंभ होऊन बराच काळ लोटला आहे. आणि या दोन्ही स्वरूपाचे साहित्य आज बहुतांश प्रमाणात वाढलेही आहे. असे असून देखील गेल्या 70/72 वर्षांत "ग्रामीण" आणि "प्रादेशिक" या संज्ञांबाबत, या संज्ञांनी निर्देशिलेल्या अर्थाबाबत, या संज्ञा धारण करणा-या साहित्याबाबत आणि या संज्ञांच्या निश्चित विशेषांबाबत, एकूणच स्वरूप वैशिष्ट्यांबाबत म्हणावा तितका अभ्यास झालेलाच नाही. हा अभ्यास रास्त

दिशेने का झाला नाही? याची नागनाथ क्सेत्तापल्ले⁷ यांनी घेतलेली नोंदही महत्त्वाची ठरते. ती नोंद अशी की, "जसे 1945 नंतरच्या नवकथेच्या ज्या प्रेरणा आहेत. त्याच ग्रामीण कथेच्याही थोड्या बहूत फरकाने आहेत." त्यामुळेच त्यांचा पध्दतशीर अभ्यास करण्याची उपेक्षा झाली असावी. हे जसे ग्रामीण व नागर यांच्यातील रास्त अभ्यासाच्या उपेक्षेचे कारण सांगता येते, तेच कारण "ग्रामीण" आणि "प्रादेशिक" यांच्यातील अभ्यासाच्या उपेक्षेचे कारण असावे असे म्हणता येईल.

ग्रामीण वाङ्मयातील ग्रामीण व प्रादेशिकतेचा साम्यभेद विचार :-

"ग्रामीण" आणि "प्रादेशिक" यामधील साम्यभेदाचा विचार करण्याअगोदर, या दोन्ही साहित्याच्या संकल्पनांबाबत काही समज गैरसमज पसरलेले आहेत, त्यांचा ढोबळार्थाने मागोवा घेणे गरजेचे ठरते. . . . . गोमंतक तथा कोकण प्रदेशाच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या अगर तेथील लोकजीवनावर लिहिलेल्या साहित्यकृती या सामान्यपणे मराठीमध्ये "प्रादेशिक साहित्यात" गणल्या जातात आणि बाकी इतर अन्य प्रदेशांच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या म्हणजेच खानदेश, विदर्भ, कोल्हापूर, सोलापूर इत्यादी प्रदेशांच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या अगर लोकजीवनावर लिहिलेल्या साहित्यकृती या "ग्रामीण साहित्यात" समाविष्ट होतात, असा एक अपसमज प्रस्थापित झालेला होता. या संदर्भात अनेक अनुकूल-प्रतिकूल मते, वाद व चर्चा सूप झाली आहे. या वादात खोलवर शिरण्याची आपणास आवश्यकता नाही. तरीही हा गैरसमज खोडण्यातून एक महत्त्वाची भूमिका समोर येते, ती भूमिका अशी की, केवळ कोकणचे तेच प्रादेशिक नव्हे तर अन्य कोणत्याही प्रदेशातील साहित्य हे "प्रादेशिक वैशिष्ट्ये" घेऊन जन्माला आल्यास ते प्रादेशिकच ठरणार हे अगदी खरेच.

तदनंतर यादवांसारखे⁸ प्रतिभावंत लेखक आणि नामवंत समीक्षकही नकळत सुचवून जातात की, "कथा ही केवळ ग्रामीण असते, ती प्रादेशिक नसते. तिचा कलेच्या दृष्टीने वेगळा असा काही प्रकार नाही." अर्थातच यादव⁹ हे "कथेची ग्रामीणतेशी आणि कादंबरीची प्रादेशिकतेशी वर्षी लावतात." किंबहुना "प्रादेशिक" आणि "ग्रामीण" या संज्ञांचे विशिष्ट वाङ्मयप्रकाराशी अनुबंध जोडणे उचित ठरत

नाही. कारण "प्रादेशिक" हे विशेषण कोणत्याही वाङ्मय प्रकाराने तसा प्रादेशिक आविष्कार घडवल्यावर त्याला ते प्राप्त होऊन शकते, हेच सरे. मग तो वाङ्मयप्रकार कविता असो, कथा असो की कादंबरी असो.

मराठी ग्रामीण समीक्षेमध्ये कधी-कधी "ग्रामीण" व "प्रादेशिक" साहित्य हे एकच आहे असे म्हटले जाते तर कधी-कधी त्यांची निरनिराळ्या प्रदेशाशी आणि निरनिराळ्या वाङ्मय प्रकाराशी सांगड घातली जाते. परंतु एवढ्यावरून त्याच्यातील वेगळेपण सिध्द होत नाही. तात्पर्य - "ग्रामीण" व "प्रादेशिक" साहित्य हे एकच कसे ठरते? हे समर्पकपणे पटवून देण्याचा प्रयत्नच ज्ञाना नाही. तथा ते परस्परांहून सर्वस्वी भिन्न कसे ठरते? हे सुध्दा यशस्वीपणे दाखवून देता आले नाही, असेच म्हणावे लागेल.

"ग्रामीण" आणि "प्रादेशिक" या दोहोंत काहीसुध्दा फरक नाही असे अनेकांना वाटते. काहीसुध्दा फरक नाही असे वाटणे थोडे गैरही असेल. परंतु एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत ते दोन्ही एकच आहे असे समजणे गैर नाही.

मात्र या दोन्ही वेगवेगळ्या संज्ञांनी युक्त असलेल्या साहित्यांमध्ये काही बाबतीत जरूर साम्य असले तरी, त्यामध्ये काही भेदही आहेत हे विसरून चालणार नाही. किंबहुना या भेदामुळेच ते परस्परांहून भिन्न ठरतात. म्हणूनच "ग्रामीण" व "प्रादेशिक" या दोन्ही संज्ञा पूर्णतः एकच आहेत, असे समजणे म्हणजे नेमक्या आकलनात चूक करून ठेवणे ठरेल। ही भूमिका आज अखेर बलवत्तर झालेली दिसते. आणि अनेक मान्यवर समीक्षकांनी ती मान्य केलेली दिसते . . . . . तरीसुध्दा "ग्रामीण" आणि "प्रादेशिक" या दोन्ही संकल्पना स्व-या अर्थानं "सर्वस्वी भिन्न" ठरू शकतात का? हे मात्र म्हणावे तितके चांगल्या पध्दतीने कोणालाही पटवून देता आले नाही.

√ (सरेतर "ग्रामीण" आणि "प्रादेशिक" या दोहोंतील महत्त्वाचे साम्य असे की - या दोन्ही साहित्यांचा जन्मदात्रा हा ग्रामीण भू-प्रदेश आहे. हेच या दोहोंतील अतूट आणि अत्यंत महत्त्वाचे साम्य आहे.) ग्रामीण मातोच्या सुखदुःखाशी

या दोन्ही साहित्याची नाळ जोडली आहे. "ग्रामीण माती" ही या दोन्ही साहित्याची जननी ठरते. तर "ग्रामीण साहित्य" व "प्रादेशिक साहित्य" ही दोन्ही ग्रामीण मातीची अपत्ये ठरतात. या दोन्ही साहित्याच्या दृष्टीनं "ग्रामीण माती" ही त्यांची "ग्रामीण माता" ठरते. (खरेतर ग्रामीण मातीच्या पोटात वाढणा-या या साहित्यांना या मातीनेच सारा जीवनरस पुरवला आहे.) त्यामुळेच या दोन्ही साहित्यांच्या नसांनसांत एकस्वरूपी जीवनरस उतरला आहे. त्यामुळे "प्रादेशिक साहित्य" हे ग्रामीण साहित्याहून "सर्वस्वी" भिन्न ठरते, असे म्हणण्याचे धाडस होत नाही. आणि कुणीही तसे म्हणण्याचे विचित्र धाडस करू नये, हेच उचित आहे. कारण ते दोन्ही सर्वस्वी भिन्न आहेत असे म्हटल्यास हा वाद मिटणार नाही. उलट ते सर्वस्वी भिन्न आहे असे म्हणण्यामुळे वादाला अधिकच तोंड फुटेल हेच खरे.

(ग्रामीण माती ही या दोहोंची जननी आहे, एवढेच या दोहोंतील साम्य नाही, तर त्या दोहोंच्या निर्मितीमागील प्रेरणा एकसारख्याच आहेत, तसेच त्यांचे अभिव्यक्ती स्वरूप एकच आहे.) एकस्वरूपी अभिव्यक्ती आणि प्रेरणा हे साम्य जरी गौण असले तरी त्यांच्या आविष्काराला सहाय्यक ठरणारे एकस्वरूपी घटक हे दुय्यम तथा गौण ठरत नाहीत. त्यामुळे ते सर्वस्वी भिन्न आहे असे समजण्यात अडचण येते. ग्रामीण आणि प्रादेशिक या साहित्याच्या आविष्काराला हातभार लावणारे एकस्वरूपी घटक म्हणजे - ग्रामीण जीवनजाणीव, वैशिष्ट्यपूर्ण सामुहिक जीवन प्रणाली, सामाजिकता, सांस्कृतिकता, श्रद्धा, अंधश्रद्धा, प्रथा, परंपरा इत्यादी घटक हे दोन्ही साहित्यात प्रमाणभूत ठरतात. यापेक्षाही दोन्ही साहित्याला सहाय्यक ठरणारा महत्त्वाचा घटक म्हणजे बोलीभाषा. उदा. आनंद यादवांच्या ग्रामीण कथेतील 'खळाळ' बोलीभाषा आणि प्रादेशिक कादंबरीतील 'गोतावळा' बोलीभाषा भिन्न आहे, असे म्हणता येत नाही. तात्पर्य - एकाच प्रादेशिक विभागातील ग्रामीण आणि प्रादेशिक साहित्यात येणारे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक जीवन भिन्न-भिन्न असते असे म्हणता येणार नाही. म्हणून ग्रामीण साहित्यात समाविष्ट असलेली घटकतत्त्वे आणि प्रादेशिक साहित्यात समाविष्ट असलेली घटकतत्त्वे परस्परांहून सर्वस्वी भिन्न असतात, असे म्हणणे कितपत रास्त ठरते?

"ग्रामीण" व "प्रादेशिक" यामध्ये जरी काहीसे साम्य असले तरी ते सर्वस्वी एक नव्हे, असे काही समीक्षकांचे मत आहे. अर्थात जिथे भेद आला तिथे काही वेगळेपण असणारच हे अगदी निश्चितच. तरीही या दोन्ही साहित्याला सर्वस्वी भिन्न मानणारे काही समीक्षक या दोहोंतील महत्त्वाचा भेद दाखवून देतात. तो महत्त्वाचा भेद तथा भेदरेषा अशी की - या दोन्ही साहित्याची आविष्कार वैशिष्ट्ये तथा घटकतत्त्वे परस्परांहून भिन्न असतात. जसे की प्रादेशिकतेची घटकतत्त्वे म्हणजे- विशिष्ट प्रदेश, तेथील निसर्ग, तेथील सामाजिकता - बोलीभाषा, तेथील सांस्कृतिकता, सामुहिकता आणि एकूणच तेथील प्रादेशिक समस्या इत्यादी. ही प्रादेशिकतेची घटकतत्त्वे ग्रामीण साहित्याच्या घटकतत्त्वांहून भिन्न असतात, असे म्हटले जाते। . . . . काही असो, पण ग्रामीण व प्रादेशिक साहित्याची घटकतत्त्वे परस्परांहून भिन्न आहेत, असे सिद्ध करून दाखवणे अशक्यप्राय आहे. कारण कोणत्याही विशिष्ट प्रदेशाच्या टापूत येणा-या ग्रामजीवनाची ॥खेड्याची॥ संस्कृती ही त्या प्रदेश संस्कृतीहून भिन्न नसते. उदा. - "सातारा" हा एक प्रादेशिक परिसर समजला जातो. या प्रादेशिक परिसरात येणा-या पाटण तालुक्यातील एखादे खेडे च्या किंवा सातारा तालुक्यातील एखादे खेडे च्या. या दोन्ही खेड्यातील ग्रामीण संस्कृती, ग्रामजीवन, सामाजिकता, रुढी, परंपरा, बोलीभाषा हे एकसारखेच आहे. किंबहुना या दोन्ही खेड्यातील ग्रामसंस्कृती ही एकंदर येथील प्रदेश संस्कृतीशी जुळताना दिसेल. मग असे असूनही ग्रामीण आणि प्रादेशिक सर्वस्वी भिन्न ठरते का? तर या प्रश्नाचे उत्तर नाही असेच धावे लागेल. तात्पर्य - एकाच प्रदेशातील अनेक खेडी तपासली तरी संस्कृती बदलल्याचे आढळणार नाही. मात्र प्रदेश बदलला की संस्कृती बदलते हे अगदी खरे आहे. कारण उदाहरणादाखल दोन प्रदेश घेऊ - उदा : आनंद यादवांच्या कागल ॥कोल्हापूर॥ या प्रादेशिक परिसरात भाचीचे ॥बहिणीच्या मुलीचे॥ लग्न मामाशी होऊ शकते. त्यांच्या "झोंबी"¹⁰ या कादंबरीत यादवांच्या बहिणीचे मामाशी लग्न झाल्याचा उल्लेख सापडतो. किंबहुना ती त्यांची संस्कृती आहे. परंतु सातारा आणि पंढरपूर प्रादेशिक परिसरात भाची ही बहिणीपेक्षा पवित्र मानण्याचा अलिखित संकेत आहे.

छटा अधिक गडद झाल्यावर मात्र त्याला "प्रादेशिक साहित्य" हे नामाभिधान प्राप्त होत असते.

प्रादेशिकता म्हणजे काय?

✓ (प्रादेशिकता म्हणजे एखादा विशिष्ट भौगोलिक प्रदेश अगर त्या प्रदेशातील माणूस - त्याची संस्कृती, त्याचे आचाराविचार, त्याची श्रद्धास्थाने, त्याच्या धर्मकल्पना आणि एकूणच तेथील प्रादेशिक विशिष्टता यांचा साहित्यात येणारा प्रत्यय, याला वाङ्मयातील प्रादेशिकता म्हणता येईल.) प्रादेशिकता म्हणजे एखादा विशिष्ट भौगोलिक प्रदेश अगर त्या प्रदेशातील माणूस एवढ्यावरच प्रादेशिकता सिध्द होत नाही. म्हणूनच एखादा विशिष्ट भौगोलिक प्रदेश एवढेच न म्हणता - एखाद्या विशिष्ट भौगोलिक टप्प्यातील वैशिष्ट्यपूर्ण निसर्ग आणि त्या निसर्गपरिणामाने घडला गेलेला मानवसमूह, या दोहोंच्या सामुहिक चित्रणातून आकाराला येणारा आविष्कार म्हणजे प्रादेशिकता होय असे म्हणणे उचित ठरेल. प्रादेशिक साहित्यामध्ये प्रादेशिकता महत्त्वाची असते आणि ही प्रादेशिकता निसर्ग आणि मानवसमूह यांच्या एकरूपत्वातून सिध्द होत असते. उदा. कोकणचा अफाट निसर्ग आणि या निसर्गाच्या पार्श्वभूमीवर वावरणारा माणूस हे दोन्ही तुलनात्मकदृष्ट्या एकसारखेच वाटतात. जसे की "गारंबीचा बापू" मधील अफाट बापू - तेथील निसर्गाप्रमाणेच झपाटलेला. अर्थात श्री.ना.पेंडसे यानी मानव आणि निसर्ग या दोहोंतील एकरूपता मोठ्या कलात्मक सामर्थ्यानीशी चित्रित केली आहे.

प्रादेशिक साहित्यात "सामुहिक जीवनांची अपेक्षा केली जाते. याच संदर्भात द.भि.कुलकर्णी¹¹ म्हणतात, - "प्रादेशिक साहित्यात प्रादेशिक मनांचा सामुदायिक गजर ऐकू यावा लागतो." म्हणजेच प्रादेशिक साहित्यात सामुदायिक गजर करणारे मन हे प्रादेशिक असते, किंबहुना हे मन निसर्गाच्या संस्काराशी एकरूप झालेले असते. तथा ते निसर्गसानिध्याच्या सायुज्य परिणतीतून जन्माला आलेले असते. म्हणूनच निसर्ग सानिध्यात जगणा-या आणि त्याच्याच संस्काराशी संबध असणा-या सामुहिक लोकजीवनाला प्रादेशिक साहित्यात महत्त्व येते. मात्र निसर्ग संस्कारांपासून

आणि सानिध्यापासून दूर असणा-या "नागर सामुहिक जीवनाचा" प्रादेशिक साहित्यात अंतर्भाव होऊ शकत नाही. म्हणूनच प्रादेशिक साहित्याच्या दृष्टीने निसर्ग सानिध्य ही बाब महत्त्वाची ठरते.

(प्रादेशिक साहित्यात जो निसर्ग येतो तो केवळ पार्श्वभूमी म्हणून येत नाही, तर तो त्या कलाकृतीच्या रूपाशी आणि घाटाशी एकरूप झालेला असतो.)

मात्र फडक्यांच्या "आटकेपार" मध्ये गोव्याचा निसर्ग आला आहे. तसेच खांडेकरांच्या काही कादंब-यातूनही गोव्याचा निसर्ग पार्श्वभूमी म्हणून आलेला आहे. तरीही फडके आणि खांडेकरांच्या साहित्याला आपण प्रादेशिक साहित्य म्हणत नाही. कारण तो निसर्ग केवळ पार्श्वभूमी म्हणून आलेला आहे. सजावटीपूरता आलेला आहे. तो त्या कलाकृतींच्या रूपाशी, आशयाशी, विषयाशी तथा घाटाशी एकरूप होत नाही. तर तो केवळ शोभेसाठी आल्यासारखा वाटतो.

प्रादेशिक साहित्यातला निसर्ग हा त्या साहित्यातील लोकजीवनापासून वेगळा काढता येत नाही. कारण प्रादेशिक साहित्यातील लोकजीवन आणि निसर्ग यांचे एकरूपत्व अपरिहार्यपणे साधलेले असते. म्हणूनच विशिष्ट प्रदेशातील लोकजीवन आणि निसर्ग यांचे एकरूपत्व जिथे आविष्कृत होते, तेथे प्रादेशिकता साकार होते. परंतु ज्या साहित्यातील निसर्ग लोकजीवनापासून वेगळा काढता येतो अगर जो निसर्ग त्या साहित्यात केवळ पार्श्वभूमी म्हणून आलेला असतो, त्या साहित्याला प्रादेशिक साहित्य म्हणता येत नाही. अर्थात खांडेकर, फडके यांच्या साहित्यातील निसर्ग हा असाच केवळ पार्श्वभूमी म्हणून आलेला आहे. त्यामुळे ते साहित्य प्रादेशिक नव्हेच. याउलट माडगूळकर, दिघे, दांडेकर, पेंडसे इत्यादिकांचे साहित्य प्रादेशिक आहे असे आपण म्हणतो. कारण त्यांच्या साहित्यातून "निसर्ग" व "मानवी जीवन" यांचे एकरूपत्व साधले गेले आहे. थोडक्यात - माडगूळकरांच्या माणदेशी माणसांइतकाच माणदेशही महत्त्वाचा आहे. तेथील संस्कृती ही तेथील प्रदेशाशी नाते जोडून आहे. तसेच गारंबीतल्या माणसांइतकीच "गारंबी" ही महत्त्वाची आहे. या गोष्टीला अधिक सुस्पष्टता येण्यासाठी पेंडसेंच्या "गारंबीचा बापू" मधील उदाहरण घेऊ - या कादंबरीची

सुरूवात गारंबीच्या चरित्रपारेचयापासून होते. ही कथा बापूची आहे. त्या आधी ता गारंबीची आहे असे म्हणणे श्रेयस्कर ठरेल. निसर्ग रमणीय परिसराने वेढलेली गारंबी हे समाजाचे रूप आहे. तसेच वासना, व्यभिचार, व्यवहारी शारीरिक भोग आणि क्लिपत्त्व यांनी घेरलेला - तितकाच भव्य, रमणीय, अफाट असा बापू आणि परिसरही। . . . . या परिसर-परिणामातून जन्माला आलेला बापू हे व्यक्तिचे रूप आहे आणि निसर्गाचेही तेच. गारंबीची तुलना यशोदा व राधा यांच्याशी होऊ शकते. व्यवहारी, रमणीय अन् झुद्ध गारंबी - तशाच व्यवहारी, सुंदर पण कलंकिता अशा - यशोदा व राधा।

इथपर्यंतच्या विवेचनावरून - प्रादेशिक साहित्यात त्या विशिष्ट प्रदेशातील निसर्ग आणि त्याच्या टापूत येणारे सामुहिक मानवीजीवन - या दोहोंच्याही एकात्रित चित्रणाला महत्त्वाचे स्थान आहे, असे लक्षात येते. म्हणजे प्रादेशिक साहित्यात सामुहिकतेची अपेक्षा केली जाते. याचा अर्थच असा की, - विशिष्ट भौगोलिक प्रदेश $\{$ निसर्ग $\}$, त्याच्या टापूत येणा-या "व्यक्ति" आणि तेथील "समाज" यांचे एकात्रित चित्रण प्रादेशिक साहित्याला अभिप्रेत असते. तसेच या तीन्ही बाबींची त्यामध्ये एकरूपता साधलेली असणेही अत्यावश्यक असते. अर्थात प्रादेशिक साहित्यातील "सामुहिकता" याचा अर्थ केवळ "समाज जीवनातील सामुहिकता" एवढाच असू शकणार नाही. तर "निसर्ग", "व्यक्ति" आणि "समाज" या सर्वांच्या एकात्रिततेतून प्रकट होणारी सामुहिकता येथे अभिप्रेत आहे. यावरूनच असे म्हणता येईल की, जिथे ही सामुहिक एकरूपता साधलेली नसेल त्या साहित्याला प्रादेशिक साहित्य म्हणता येणार नाही. याउलट जिथे ही सामुहिक एकरूपता साधलेली असेल, त्याला "प्रादेशिक साहित्य" ही संज्ञा बहाल करता येईल. अर्थात ही सामुहिक एकरूपता किती प्रमाणात साधली गेली आहे? यावरूनच त्या साहित्यातील प्रादेशिकता कितपत अस्सल आहे हे ठरवता येते. अर्थात ही सामुहिक एकरूपता जितकी मुर्त आणि अटळ स्वरूपात साधली जाईल, तितका त्या साहित्यकृतीला अस्सल अशा प्रादेशिकतेचा रंग लाभत जाईल. या सामुहिक एकरूपतेच्या सच्च्या आविष्कारातूनच पांश्यामकारक प्रादेशिकता साकार होत असते. मराठी साहित्यातून अशा प्रादेशिकतेचा सच्च्या आविष्कार

झालेला दिसतो. त्याला प्रादेशिक साहित्य ही संज्ञा प्राप्त झालेली आहे. मराठीत पेंडसे, दांडेकर, चि.त्र्यं.खानोलकर यांच्या प्रादेशिक साहित्यातून कोकणातील प्रदेश, श्रद्धा, अंधश्रद्धा, सामाजिक चालीरीती, परंपरा, सामाजिक संकेत यांचे एकसंध चित्रण आले आहे. अर्थातच या सर्वांमधून प्रादेशिकतेचा सामाजिकतेशी काही एक संबंध आहे, हे सुध्दा उघड आहे. अर्थात हा संबंध कशाप्रकारचा आहे? हे त्या साहित्यकृतीतील प्रदेशाच्या संक्रमणातून उदयास आलेल्या सामाजिकतेच्या, परस्पर सायुज्य वाटणा-या चित्रणातून आकलन होऊ शकतो. आणि प्रादेशिकतेचा सामाजिकतेशी संबंध असतो म्हणून तर, सामाजिकतेशी संलग्न असणा-या आणखी काही बाबींचा प्रादेशिकतेमध्ये अंतर्भाव होऊ शकतो.

प्रादेशिकतेमध्ये सामाजिकतेशी संबंध असलेल्या आणखी एका अंगाचा समावेश होऊ शकतो. हे अंग म्हणजे त्या प्रदेशातील बोलीभाषा. ज्याप्रमाणे अगरबत्तीच्या गुलातील परिमळाचा यथार्थ प्रत्यय घ्यायचा असेल तर, त्या अगरबत्तीच्या ज्वलनानंतर सुटणा-या परिमळातून तो जितका यथार्थतेने भावेल तितका अन्य पध्दतीने तो तितकासा भावेलच असे नाही. हीच गत प्रदेश विशिष्ट बोलीचीही आहे. म्हणूनच प्रादेशिकतेमध्ये त्या विशिष्ट प्रदेशातल्या बोलीला महत्त्वाचे स्थान असते. या विशिष्ट प्रदेशात बोलल्या जाणा-या बोलोच्या जडणघडणीस तेथील सामाजिकता कारणीभूत असते. तिच्या जडणघडणीत सामाजिकतेचा महत्त्वाचा वाटा असतो. अर्थातच भाषा ही एक सामाजिक संस्था असल्याने, त्या समाजाचे बरेचसे गुणविशेष त्या भाषेमध्ये उतरलेले असतात. बोलीच्या बाबतीत तर हे समीकरण ब-याच अंशी खरे असते. प्रादेशिक साहित्यामध्ये अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून तेथील विशिष्ट बोलीभाषेला अधिक महत्त्व असते. या अभिव्यक्ती माध्यमासाठी तिचा वापर किती आणि कशा प्रमाणात करावा, हा भाग वेगळा. तरीही म्हणी, वाक्प्रचार, पोटभाषेतील लकबी याद्वारे स्वाभाविकतेचे अंग अधिकाधिक चैतन्यमय करण्यासाठी तिचा उपयोग होतो. उदा : "घग" कादंबरीतील व-हाडी भाषा. या दृष्टीने अभ्यास करण्यासारखी आहे. तसेच श्री.ना.पेंडस यांच्या कादंबरीत जी सूचकता, स्वाभाविकता आणि सौंदर्य आहे, ते "गारंबीचा बापू" या कादंबरीला यश देण्यात काही अंशी कारणीभूत ठरले आहे. काळानुसार,

स्थळानुसार आणि व्यक्तित्नुसार भाषेचे स्वरूप बदलत असले तरी बोलीबरोबर भाषेचा आणि शैलीचाही विचार इथे महत्त्वाचा ठरतो. म्हणूनच प्रादेशिकतेमध्ये बोलीबरोबर भाषेलाही अनन्य महत्त्व आहे, हे नाकारता येत नाही.

विशिष्ट प्रदेशातील बोलीभाषेवर तिथल्या संस्कृतीचा आणि एकूणच समाजाचा प्रभाव पडलेला असतो. त्या बोलीत असणारे विशिष्ट शब्द, त्यांचे प्रदेशपुरस्सर संदर्भ, शब्दातील अर्थगर्भ समर्पकता, उच्चारपध्दती आणि एकंदर बोलीची विशिष्टताच महत्त्वाची ठरते. या बोलीमुळेच काही अंशी प्रादेशिक साहित्याला प्रादेशिकतेचे परिमाण लाभलेले असते. प्रादेशिक साहित्यामध्ये लेखकाने माध्यम म्हणून वापरलेल्या बोलीमधूनही त्या साहित्याला काही प्रमाणात प्रदेश विशिष्टता प्राप्त होत असते. माध्यम म्हणून वापरलेल्या या बोलीमधूनही त्या साहित्यातील प्रादेशिकतेचे रंग शोधता येतात.

त्यानंतर प्रादेशिक साहित्यात समाविष्ट असणारा शेवटचा महत्त्वाचा घटक म्हणजे - (त्या प्रदेशातील प्रादेशिक समस्या आणि जीवननाट्य होय. ज्या साहित्यातून या प्रादेशिक समस्यांचे आणि जीवननाट्याचे दर्शन घडते, त्या साहित्यास "प्रादेशिक साहित्य" म्हणून संबोधले जाते. यामधील समस्यांचे स्वरूप अनेकविध प्रकारचे असते. कधी त्यांचे स्वरूप प्राकृतिक भौतिक असते, तर कधी ते सामाजिकही असते.

अशाप्रकारे प्रादेशिकतेच्या वरील सर्व घटकतत्त्वांच्या आविष्कारातून प्रादेशिकता साकार होत असते. तात्पर्य - प्रादेशिक साहित्यात प्रामुख्याने, विविष्ट प्रदेशातील निसर्ग, तेथील भौगोलिकता, संस्कृती, सामुहिकता, सामाजिकता, तेथील बोलीभाषा आणि एकूणच तेथील जीवननाट्य आणि समस्या यांचे दर्शन घडवण्यावर भर दिलेला असतो. तसेच या सर्व घटकतत्त्वांचा एकत्रित आविष्कार करणे, हेच प्रादेशिक साहित्याचे मुख्य उद्दिष्ट ठरते.

संदर्भ

1. शेवडे इंदूमती : मराठी कथा उगम आणि विकास, सोमय्या प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, 1973, पृ.283.
2. कोत्तापल्ले नागनाथ : ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, 4 जानेवारी 1985, पृ.1
3. सांडेकर वि.स. : ग.ल. ठोकळांच्या "सुगी" या जानपद गीतांच्या प्रातिनिधिक संग्रहाची प्रस्तावना, आत्माराम प्रकाशन, बडोदे, 1933, पृ. 11
4. वडेर प्रल्हाद : आशय आणि आविष्कार, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, मार्च 1988, पृ.24.
5. कुलकर्णी अरोवंद वामन : डॉ.आनंद यादव यांच्या "मायलेकरं" या पुस्तकाची प्रस्तावना, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, जानेवारी 1989, पृ.2.
6. चौधरी बहिणाबाई : प्र.के.अत्रे संपादित "बहिणाबाईची गाणी", मधील "मानूस" कविता, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, तिसरी आवृत्ती 1978, पृ.91.
7. कोत्तापल्ले नागनाथ : ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, 4 जानेवारी 1985, पृ.3.
8. यादव आनंद : ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, तृतीयावृत्ती, जुलै 1993, पृ.9
9. तत्रेव, पृ.9 आणि 76.
10. यादव आनंद : झोंबी, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, पाचवी आवृत्ती नोव्हेंबर, 1994, पृ.54.
11. कुलकर्णी द.भि : तिस-यांदा रणांगण, विजय प्रकाशन, नागपूर, 1976, पृ.97.